

Sayı : 3

Ekim 1972

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

TARİH ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

EDEBİYAT FAKÜLTESİ MATBAASI
İSTANBUL — 1973

ÂLİ FUAD TÜRKGELDİ'NİN TİRAN ELÇİLİĞİ

M. C. Şehabeddin Tekindağ

Sedaret müsteşarı Âli Fuad Türkgeldi'nin büyük oğlu olan Âli Fuad Türkgeldi, Rio De Janeiro ve Tiran elçiliklerinde bulunmuş kıymetli bir hariciyecidir². Resmî vazifesi yanında gittiği ve gezdiği yerlerin şehir ve kasabaları hakkında tarihî bilgileri de ihtivâ eden intibalarını kaleme almıştır. Burada bir kısmını neşrettiğimiz Arnavudluk elçiliği intibaları da bunlardan biridir. Dışişleri Vekâleti Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu (ölm. 1958) na vekâlet ettiği³ bir sırada 19 Kasım 1936 akşamı Afganistan Harbiye Nâzırı Mahmud Han'ın şerefine verilen bir ziyafette henüz sofraya oturmadan Hariciye Vekili Tevfik Rüşdü Aras, yanına giderek Tiran elçiliğini teklif etmiş, o da bu memuriyeti üç şartla kabul edeceğini bildirmiştir : 1 — *Arnavudluk'da samimî bir dostluk tesisine çalışırım*, 2 — *İtalya aleyhine tahrikâtta bulunmam*, 3 — *Sırbların, Yunanlıların peyki olmam, müstakil bir Türk siyaseti tâkip ederim*⁴. Gerek Aras ve gerekse şartları kendisine bildirilen Menemencioğlu, teklifi kabul etmişlerdir. Fakat, İsmet Paşa : «*sen seyahate gidiyorsun, Nu'man hasta, vekâlette ondan başka kimse yok*» diye vekâletten ayrılmasına muvafakat etmemiş ise de, Tevfik Rüşdü : «*çalışmak bir adam için mağduriyeti mucib olmamalıdır*»⁵ kabilinden sözlerle, ısrar ve Başvekilin ancak haricdeki elçilerden birinin yerine tâyini şartıyla onun vekâletten ayrılmasına muvafakat etmiştir. Bunun üzerine Vekil, 26 Kasım Perşembe akşamı Reisi Cumhûr Atatürk'ün de onayını aldıktan sonra Ankara Palas'daki odasında bekleyen Âli Fuad Türkgeldi'yi memurları vasıtasıyla telefonla tebrik etmiş, ertesi cumartesi günü agreman istemiştir ki, Âli Fuad Türkgeldi, Arnavudların kabulde müsaraat göstermelerini takdirle kaydeder : «*Ferdası cuma günü agreman istendi. Arnavudlar kabulde müsaraat gösterdiler. Gelen telgrafın suretini kayd ediyorum. 27 tarihli telgrafnâme cevabıdır. Hâriciye Nâzırı kuralın ve Arnavudluk Hükûmetinin Âli Türkgeldi'nin Türkiye elçiliğine tâyinini büyük memnuniyet ve bahtiyarlıkla kabul ettiğini beni nezdine çağırarak tebliğ et-*

di. Nâzır bu vesile ile iki memleket arasındaki münasebatın daha ziyâde derinleşmesi ve Ankara'ya bir elçi gönderilmesi için elinden gelebilecek her şeyi yapmayı şeref bildiğini tekrar etdi arz olunur *Türker*»⁶. Kararnâmesinin tanzimi tarihi 10 Aralık olup Atatürk'ün kararnâmeyi imzaladığı tarih ise Rio De Janeiro elçiliğinden istifâsının kabulüne rastlayan 17 Aralıktır. Bu suretle, Türkgeldi'nin de belirttiği gibi, birinci ve ikinci elçiliklerinin arasında tam beş sene geçmiştir.

Âli Fuad Türkgeldi, Arnavudluğa gitmeden önce Atatürk ve İsmet Paşa ile de görüşmüştür ki, bu onun Atatürk'ü son görüşü olmuştur: «*Kânûn-ı sâni bidâyetinde Romanya sefiri Telemak'ı Reisi Cumhûrun yanına çıkarmışdım. Atatürk sefir ayrıldıktan sonra yirmi dakika beni yanında alıyordu. Bir çok meselelere ve bilhâssa o zaman pek meşgul olduğu Hatay işlerine temas etdi. Mütâlaamı sordu. Fikirlerimi münâkaşa etdi. Diğer kabuller esnasında olduğu gibi âsârı nezâket gösterdi. Ben Tiran'a gideceğimi mevzûu bahis etmedim. Bu kendisini son görüşüm olmuştur. Ayrıca mülâkat istemeğe lüzum görmeyerek Ankara'dan hareketim günü Riyâseti Cumhûr köşküne gidip deftere yazılmakla iktifâ etdim. İsmet Paşa bir öğle yemeğine çağırdı. Fakat Tiran'a âid bir şey görüşülmedi. Çünkü o da Hatay işleriyle meşbû idi*»⁷.

Âli Fuad Türkgeldi, Tiran elçisi olarak 1937 Ocak ayının 25'inci Pazartesi akşamı Baş-Kâtip Vedad'la birlikde İstanbul'dan hareket etmiş ve ayın 28'inci Perşembe günü saat 2,5'da Brendizi'ye vasil olmuştur. Oradan otomobile Bari'ye giderek geceyi rıhtım üzerindeki *Hôtel des Nations*'da geçiren Türkgeldi, 29'uncu Cuma akşamı saat 10'da vapura binerek ertesi sabah 7'de Draç Limanı'na çıkmıştır. Sönük ve fakir bir liman olan Draç'da kendisini Arnavudluk Teşrifat Müdürü Malik Bey, Draç Liman Kumandanı, Tiran'da bulunan Türk tebaasından üç dört kişi, ikinci kâtip Tevfik Bey'le birlikde istikbal etmişler, biraz dinlendikten ve resimleri alındıktan sonra Teşrifât Müdürü ile Arnavudluk Hükûmeti tarafından tahsis edilen otomobile binerek Tiran'a gitmişlerdir. Türkgeldi, Draç ve Tiran hakkında edindiği ilk intibalarını şu şekilde belirtir: «*Hava magnum idi. Drac şehri ve bilhâssa çarşusu bize fena bir tesir bıraktı. Güzergâhın ilk kısmını da bu tesiri lehe tâdil edecek şekilde bulmadım. Bu intiba Arnavudlukda bulunduğum müddetce devam ederek pek sevdiğim, pek beğendiğim bu memleketin muhtelif şehirleri, manzaraları arasında en hoşlanmadığım yer Drac ve civarı olmuştur. Üç çeyreklik bir yolculuğu müteâkib Tiran'a varınca aylarca çok tatlı, neşeli, son ayında ise çok hazin, çok üzüntülü zamanlar geçirdiğim sefâret binasını umduğumdan iyi bulunca pek memnun oldum.*

Bu suretle ilk fena intibaim zâil oldu»⁸. Malik Bey'le bir süre görüşen Türk elçisi, hafta tâtili münasebetiyle Hâriciye Nâzırından Pazartesi günü için mülâkat isteyeceğini söylemiş, Pazar akşamı Hâriciye Nâzırı Ekrem Bey Libohova, ikinci kâtip Tevfik Bey'e bizzat telefon ederek Pazartesi öğleden sonra kendisini kabul edeceğini, Salı sabahı da kırala itimadnâmesini takdim edebileceğini bildirmiştir. Türkgeldi, bu kadar süratin diğer sefirler ve Arnavud ricâli arasında hayreti mucip olduğunu zikreder: «Tiran'da herhangi bir devlete mensub olursa olsun bir sefirin bu kadar süratle huzura kabul edilmesi misli mesbuk olmayan bir hâdise olduğundan ve yeni gelen Romanya sefiri on günden beri itimadnâmesinin takdimine muntazır bulunduğu keyfiyet sefirler ve Arnavudluk ricâli arasında hayreti mucib oldu. Hatta Amerika sefiri bu sürati kabulden dolayı bilhâssa beni tebrik etdi. Huzura kabulü için bir ay beklemiş olan Bulgar sefiri de bunun büyük bir cemile olduğunu söyledi»⁹. Bundan sonra Tiran'ı tasvir ederek Hâriciye Nâzırı ile ilk temaslarını ve itimadnâmesini Kıral Zogo'ya takdimini uzun-uzadıya anlatan Türk elçisi, Zogo'nun hayatı, Arnavudluk ricâli ve Tiran'daki sefirler hakkında gayet enteresan bilgi ve haberler vermektedir.

İleride bu önemli elçilik hatırasının tamamının neşri düşünüldüğünden, biz, ancak, bir kısmını neşrederek, araştırmacıların, hâriciyenin ve diğer ilgililerin dikkatlerini çekmeğe, İtalyan işgalinden (7 Nisan 1939) önceki Arnavudluk hakkında bir fikir vermeğe çalıştık.

Arnavudlukda tarzı hayatım

«Tiran'a muvassalatımdan itibaren Arnavud ricâli ile başlayan münasebat tedricen artarak elçilik Arnavudlar için memnuniyetle ve külfetsizce gidilen bir ziyâretgâh halini almış idi. Bundan yirmi beş seneden ibâret bir ayrılığın silemediği duyguların, kıralın şahsıma karşı gösterdiği teveccühün ve elçiliğe gelenlerin gördükleri hürmet ve samimiyet dolayısıyla mutayyiben avdetlerinin ve bir de yerli ve ecnebi bir çok zevat ile temasın derece derece te'siri olmuş idi.

Sefâretin her hususda mükemmel bir şekil almasında iki mühim âmil oldu.

Baş-Kâtib Vedad tab'an intizam-perver, nefâis-perest olduğundan eşya ile, yiyeceklerle, otomobille meşgul olmağı kendisine bir zevk edinmiş idi. Muhtelif memleketlerden getirtilecek mevad hakkında bir çok mektub yazmaktan üşenmezdi. Bu suretle İngiltere'den, Fransa'dan, İtalya'dan, Yu-

goslavya'dan giyecek, içecek ve yiyecek getirilir idi. Bilhâssa Bari'den celledilen turfanda meyvalar ziyâfetlerde pek makbule geçerdi.

Kusurlarına rağmen Arnavudluğun bir çok kibar âileleri ile karâbetinden dolayı tercüman İskender Fraşeri müfid olduğu gibi san'atında mahir bir aşçı ile işinin ehli bir metrdotel ve mustaid bir kavvas bulunması yüzünden elçilik Tiran'da iyi ve temiz ziyâfet verilen bir yer olmuştu. Bilhâssa ağustosda me'zunen İstanbul'a gelmemden bilistifâde yapılan tâdilât sayesinde binanın alt katında birbirinden geçilir üç büyük salon vücuda gelmiş ve bunlara üst kattaki sofanın ve odaların dahi ilâvesiyle elçilik üç yüz kişilik resmi kabullere müsaid bir şekle girmiş idi. Bu suretle idi millî münasebetiyle verdiğim suvare herkesin takdirini mucib olmuş idi.

On dört, on altı kişilik resmi ziyâfetlerden başka ileri gelen Arnavud âileleriyle ecnebilerden mürekkeb hususî yemekler, koktay partileri, haftada bir gece biriç tertib ederdim. Bunlarda yiyecek ve içecek hakikaten mu'tena olurdu. Ziyâfetlerin pek makbule geçenlerinden biri de kiralın resmi ve hususî adamlarına verdiğim bir akşam yemeği idi. Dâhiliye Nâzırı Musa Bu-ka¹⁰, meb'usan ikinci reisi Hikmet Delonya¹¹, Câfer Opi¹², Lâlâ Abdurrahman Aga¹³, Abdurrahman Debre¹⁴, meb'us Hafız Cemal Ali Baga¹⁵, Tiran Mutasarrıfı, Tiran Belediye Reisi, Baş-Mabeynci, Saray Muhafız Kumandanı hazır idiler. Samimiyeti te'min için sofrada yer göstermeğe ve elbise kaydı koymadığım pek memnun oldular. Ziyâfetde kiralın şerefine şampanya içdim. Garib bir tesadüf eseri olarak kiralın bütün bendegânı pür neş'e yemekde iken Edhem Toto isyânı başlamış imiş. Buna ertesi sabah muttali olmuşlardır.

İ'tina eylediğim bir cihet de dâvetlerimi, temaslarımı yalnız müslüman unsura hasr etmemek idi. Ortodokslardan, Katoliklerden ahbablarım vardı. Bu da kiralın ve Arnavudların takdirlerini mucib olurdu. Bir de yalnız resmi vazifesi olanlarla görüşmekle iktifa etmeyüb muhtelif meslekde bulunanlarla, tekaüdlerle, gençlerle te'sisi münâsebâta i'tina ederdim. Sefâretin bu tarzı hareketi de pek beğenilir idi. Ben ve Vedad bekâr olduğumuz halde kibar âileler, hatta evlenmemiş asil kızlar elçiliğe zevkle, memnuniyetle gelirlerdi. İşte bu samimiyetin neticesidir ki Vedad'ın intihariyle duçar olduğum hazin âkibet Tiran'da umumî bir teessür uyandırmışdır.

Sabahleyin ekseriya Arnavud ricâlinden ziyaretçiler gelirdi. Öğle yemeğini müteâkib işe bakdıktan sonra Vedad ile birlikde otomobil ile civarda bir yere giderdik. Ekseriyet üzere İlbasan yolunda arabaların tevakkuf mahalli olan sed üzerindeki kahveye uğrar oradan yine otomobil ile (Kâfi

Gurabe) zirvesine kadar çıkdıktan sonra «*düşeli zülfi hamundan dile sevdâ sevdagezerim kûhı cunûnu deyü leylâ leylâ*» diyerek dağdan inerdik.

Yalnız Arnavudluğun değil Avrupanın da en güzel manzaralarından birini teşkil eden (Kâfı Gurabe) nin yeşil dağları, nim münis, nim vahşi uçurumları, ileriledikçe letâfetde birbirine regabet (rekabet) eyleyen bedi'alara sahne olan yollarile bize bıraktığı tatlı intiba'nın hatırasını daima muhâfaza ederim.

Kâfı Gurab Tiran'ı İlbasan'a vasl eden dağların geçididir. Burada İtalyanlar sevkülceş maksadla mükemmel bir otomobil yolu yapmışlardır. Dağların tepesinden uçurumlar arasında geçen bir yoldan bir çok dönemeçlerle İlbasan'a inilir.

İlbasan vadide bir şehirdir. Bâzı aksamı Aksaray'ın Sofular Mahallesi-ni andırmakla beraber güzel binaları vardır. Âkif Paşa'nın, Şevket Bey Vir-lasının¹⁶ büyük bağçeler ve duvarlar içinde haremli, selâmlıklı konakları bu cümledendir. Bunların bâzı aksamı ihtilâller esnasında yakılmıştır. Câmîle-rin ekser minareleri yıkılmış, cümlesi harabîye yüz tutmuştur. Sokaklar umumiyet üzre dar olub ortadan sular akar. Şehirdeki kalenin yalnız bir burcu kalmıştır. Tomor dağı buradan gözüktür. İşkumbi nehri şehrin yanın-dan geçerek Gigalı Toskalıktan ayırır¹⁷.

Nehir üzerindeki Kurt Paşa Köprüsü'nden geçince muntazam bir yol ile ılcılara gidilir. Burada bir bağçe içinde oldukça muntazamı bir otel, bir gazino, kükürt banyoları için de ayrı bir mahal yapılmıştır. Bir az daha ileride eski kaplıca yerleri görülür. Bunlar pek ibtidaî bir haldedir. Yerlerde asit sülfirik olduğundan kibrit çakınca iştiâl ediyor.

Tiran-İlbasan yolu üzerinde Arnavudluğun eski kalelerinden Pétrela'ya gider idik. Köye kadar otomobil ile çıkılabilir. Burada İskender Bey'le harb etmiş olan Hamza Paşa'nın temizce bir türbesi mevcuddur. Dağa yükselir-ken Arzan nehrinin çizdiği kavisler hoş bir manzara arz eder. Köyden gayet dik bir yol ile dağın zirvesinde bulunan kaleye çıkılır. Kalede bir de câmi vardır.

Hatıratı maziyei canlandıran bu köye her çıkışında Arnavudlukda hâkimiyetimizi te'sis uğurunda fedâyı can eden kahramanları düşünerek mahzun olur idim.

Tiran'dan İškodra'ya giden yol cihetinde, İskender Bey'in maskatı re'si olan Kruya = Akhisar da sık sık ziyâret ettiğimiz yerlerden biri idi. Bir taraftan Tiran ovasına diğer cihetden Dıraç'a kadar hâkim yüksek bir dağın ortasında kurulmuş ve asır-dide zeytun ormanları arasında döne döne çıkılarak varılan bu kasaba kalesile içinde vaktiyle Toptanî âilesinin ikametgâ-

hı olan hükûmet konağı, çarşusile, mahallî üslûbda binalarile, sokaklarile tam kurunı vustaî bir şekil irâe eder. Dar ve sarp bir yol ile dağın zirvesindeki Bektaşî Tekyesine çıkılır. Arnavudlukda Bektaşîler büyük bir zevki selim ile en güzel dağ tepelerinde, ormanlıklarda, çemenzarda tekyeler yapmışlardır.

Kruya'nın karşısında Prezza denilen bir diğer kale ve köy mevcuttur. Buraya da bozuk fakat döndükçe letâfeti artan bir otomobil yolule çıkılır. Aşağıdaki ova Arnavudluğun en münbit aksamındandır. Kale büyük bir köyün müntehasındadır. Buranın manzarası hem Kruya hem de Dıraç ci-hetine doğru olduğundan fevkalâde latifdir. Prezza'dan bir dönüşümüzde aşağıda bıraktığımız otomobilin üzerindeki bayrakdan milliyetimizi anlamış olan bir gencin bizi görünce atından inüb kemâli ta'zim ile yerden selâm vermesi gözümün önünden gitmez. Yine bir defâsında altı yedi yaşında bir fakir çocuk pek mahcub bir tarzda bizden bir kuruş isteyince kendisine bir frank vermemden fevkalâde memnun olarak bu parayı hak etmek için yol göstermek, paltomuzu taşımak suretiyle nasıl hizmet edeceğini bilemedi. Bunu hatırımdan çıkarmam. Bu küçük çocuğun hareketi Arnavudlardaki millî gururun bir timsâlidir. Çocuğun ismi Ramazan olduğu halde adını sorunca (Zan) dedi. Arnavud köylerinde isimlerin son heceleriyle çağırıldığına mükerreren şâhid olduk. Arnavudluğun her tarafında halk tarafından pek çok tezahürlere şâhid olurduk. Dıraç - Tiran üzerinde bulunan Şiyak'dan her geçişimizde otomobildeki Türk bayrağını gören ahali ayağa kalkarak bizi selâmlarlar idi. Fakat aynı kasabadan geçen diğer sefâret otomobillerine kimse ehemmiyet vermez idi. Gittiğimiz yerlerde ahali, jandarmalar hürmet ve müzaharet ibrâzında birbirile müsâbakat iderlerdi. Bu alâkalar kemâli ehemmiyetle nazarı itibara alınmağa, bu sevgiler istifâde edilmeğe lâik idi. Onun için bu yolda bilâ tereddüd yürümeğe başlayarak sonuna kadar bu iz üzerinde devam etdim. Tiran dahilinde eski zamanları hatırlatan ibtidâî sokaklar, asır-dide evler arasında dolaşmak benim için başlıca bir zevk teşkil ederdi. Bâzan da Midhat Bey Fraşeri'nin kitabci dükkânına uğradım. Nevî şahsına münhasır olan bu zat Selânik Vilâyeti Umûrî Ecnebiyye Müdüriyetinde, Arnavudluğun bidayeti teşekkülünde İsmail Kemal'in, Turhan Paşa'nın kabinelerinde, harbî umumî ve mütâreke senelerinde Arnavudluk lehine kalemile mücadelelerde nihâyet Atina elçiliğinde bulunduktan sonra ihtiyarı tekaüd ve inzivâ iderek kitabcılıkla iştigale başlamış idi. Zogo'nun düşmanlarından olduğu gibi memleketimize karşı dostane hissiyat beslemediği yazılarından anlaşılır idi. Fakat bu yazıların içinde Arnavudluk isyanın-

dan bahsederken Türkler üzerinde oturdukları dalı kendi ellerile kesdiler gibi hakikatlerde bulunurdu.

Midhat Bey'in evinde muntazam bir kütübhânesi vardı. Bir kısım kitaplarını da dükkânında satar ve Avrupadan eserler getirtirdi. Balkanlara âid nadir kitaplar bulunduğundan buraya devam benim için istifâdeli olurdu. Tiran'da diğer bir kitabcı dükkânı daha vardı. Bu vasıta ile de Avrupada(n) bir hayli kitab getirtmiş idim.

Tiran'da bir de bağçe içinde bir iki odalı ve bir katlı bir kulüb vardı. Fakat buranın müdavimleri mahdud ve muayyen (bir) kaç zata münhasır olduğundan ve diplomatlar pek devam etmediklerinden ben de ender uğradım.

Gezintilerden avdetde sefâretde veya haricde bir ziyâfet yoksa akşam yemeğinden sonra rapor yazmak veya Avrupadan getirtirdiğim kitapların mü-tâlaasıyla meşgul olmak suretiyle ikinci bir tatlı zaman geçirirdim. Bu müddet zarfında Vedad da odasına çekilerek mütâlaa ile meşgul olurdu. Bu suretle Arnavudlukdaki hayatım zevk ve sa'yın imtizacından müteşekkil pek hoş bir tarzda devam idüb giderdi.

Memleket dahilinde ve haricinde gezintiler

Arnavudlukda bulunduğum müddetce yaptığım tenezzühler bu kısa gezintilere münhasır kalmamıştı. Kordiplomatiğe mensub arkadaşlarla birlikde

- 1 — İşkodra - Budva yoluyla Karadağ'a
- 2 — Avlonya ve Berat taraflarına
- 3 — Dubrovnik'e otomobil seyyahatleri yapmış idim. Bunlara âid notlarımı kayd ediyorum.

İşkodra - Budva - Karadağ

Tiran'dan İşkodra'ya kadar muntazam bir otomobil yolu vardır. Pâyitahtdan Dıraç'a giden caddeden Kruya istikametinde sağa dönülüb bu şehir sağda bırakıldıktan sonra geniş bir vadiden yola devam edilir. Bu havali münbit ve nisbeten mâmur olduğu gibi etraftaki dağlar ağaçlarla mesturdur. İki saatlik otomobil yolculuğunu müteâkib Mâmure denilen şirin bir köye varılır. Burası yolcuların tevakkuf mahallidir. Köyün iyi bir kahvesi vardır. Yola devam ettikçe yine sağ cihetde mâmur katolik köylerine tesadüf olunur. Nihayet Mat nehri üzerine kurulmuş muhteşem bir köprüye varılır. Bu köprü Arnavud devletinin vücuda getirdiği âsârı nâfianın başlıca-

larındandır. Bunun hemen yanında Sırlara karşı tahkim edilmiş cesim bir dağ, Miloti istihkâmâtı yükselir. Dağın eteğine giden yol Leş kasabasına isâl eder. İki dağın eteğinde ve Drin nehri'nin kenarında olan bu kasabanın hiç bir hususiyeti yoktur. Cıvardaki çıplak dağlardan birinin üzerinde bir Bektaşî Zâviyesi, diğerinde eski kale surları görünür. Drin nehri boyunca bir müddet dağ eteğinde devam eden zevksiz bir güzergâhdan sonra Zadrima ovasına¹⁸ varılır. Buradan itibâren latif bir çemenzar başlar. İşkodralı âilesinin¹⁹ maskatı re'si olan Buşat köyü²⁰nden geçilince İşkodra'ya hâkim dağlar görünmeğe başlar.

İşkodra'ya bağçe içinde evlerle muhat bir mahalleden girilir. Tarihi kale şehrin hemen medhalinde olan Rozofalt dağının üzerindedir. Muntazam bir yol ile çıkılır. Medhalinde oyma parmaklık içinde üzeri yazısız, içinde meyvalı bir incir ağacı bulunan bir mezar vardır. Buşatlı âilesine mensub bir kadının²¹ kabridir.

Kale üç sahadan mürekkebdır. Kapudan içeri girince üzeri kapalı bir dehlizin ikinci kapusunda(n) birinci sahaya girilir. İkinci kısımda kiliseden çevrilmiş harab bir câmi..... üçüncü kısımda ancak âsârı kalan Buşatlı sarayının bakiyyesi vardır. İşkodra kalesi Balkan Harbi esnasında harab olmuştur.

Kalenin karşusunda yine Balkan Harbinde müdafaası ile meşhur Tarabus dağı bir kısım manzarayı kapamakla beraber diğer cihetlerden yeni şehir, göle, köprü, Drin ve Boyana nehirlerine ve Malisyalara doğru geniş bir nezâreti vardır. Ova cihetinde Boşatlı Mehmed Paşa'nın yaptırdığı Kurşunlu Câmi²² muhteşemdir.

Eski İşkodra şehri ve gölün iskelesi kalenin eteğindedir. Ufacık dükkânlardan ibâret olan çarşı vaktiyle pek meşhur iken bugünkü kıymeti mâzinin hâtırasını taşımaktan ibâretidir.

Eski İşkodra'dan bir müddet yürüdükden sonra asıl şehre gelinir. Burası muntazam caddeleri, yüksek duvarlarla muhat bağçeler içinde yemiş ağaçlı evleri, câmileri, kiliseleri, muntazam otelleri, dükkânları, umumî parkları, Osmanlı zamanından kalma büyük hükûmet konağı ile temiz ve şirin bir manzara arz eder.

Tarabus dağının eteğinde ve İşkodra gölü'nün kenarında Chiroca köyü vardır. Kahvesi pek hoşdur. Şiroka sırtlarında kırala ihdâ edilen bir köşk mevcuttur.

İşkodra'nın ziyâret yerlerinden biri de şehre yedi kilometre mesafede Mesi nehri üzerinde Türk âsârından kemerli taş köprüdür. Tarzı mimarisi hususiyeti haizdir.

İşkodra'nın oldukça muntazam bir müslüman mezarlığı vardır. Balkan Harbi'nde kaleyi müdâfaa eden Hasan Rıza Paşa burada medfundur.

İşkodra'dan ayrılıp Boyana nehri'ni ve Arnavudluk hududunu geçtikten sonra yolda ilk tesadüf edilen mâmur ve büyücek kasaba Yeni Bar'dır. Bar, yarım ay şeklinde yukarısı dağ aşağısı düz bir sahadan ibâret ve yukarı doğru yükselen şirin bir yerdir. Yukarı kısmında tarihî Bar kalesi temâmile yıkılmış olduğundan harâbeleri insana haşyet vermektedir. Kale haricinde merdibanlı bir yokuş ve iki tarafda evler ve nihayet bir çarşı vardır. Burada mühim miktarda İslâm nüfusu kalmıştır. Yeni Bar sahilindedir. En göze çarpan binası Karadağ kiralının sarayıdır. Bağçesinde sal-dide ağaçlar vardır.

Bar'dan itibaren etraf pek güzelleşir yol da muntazamdır. Sipeza şehrini müteâkib manzara bütün bütün letâfet kesb eder. Bu kasabanın biraz ilerisindeki bir boğazla tabiat Arnavudluğu Dalmaçya'dan ayırır. 93 Harbinden evvelki Osmanlı Avusturya hududunun ne kadar tabîî olduğu anlaşılır. Çünkü buradan itibaren her şey değişir. Tâkib edilen yolun üzerinde Sen Stefan yarım adasına ve buna isâl eden sahadaki Yugoslav hânedânına âid zarif mâlikânelere tesadüf edilir.

Budva Venediklilerden kalma, etrafı surla muhat, temâmile İtalyan üslûbunda bir sahil kalesidir. Kapusunda Venedik arması arslan elân durur. Yolları gayet dar, evler tabiatıyla bağçesizdir. Sokakları asma el lâmbalarla aydınlanılır. Burada temiz fakat elektriksiz bir otelde kaldık. Nefis istakozlar yedik. Budva'nın büyük taşlar önünde dar bir yoldan geçilen küçük bir kumsalı vardır. Budva'dan Çetine'ye çıkan otomobil yolu muntazam parmaklıklı fakat dar olduğundan sekiz yüz metrodan fazla bir yüksekliğe çıkış hem biraz tehlikeli hem de baş döndürücü oluyor.

Eski Karadağ hududuna girince her şey fakr manzarası gösterir. Toprak fakir, ahali fakirdir. Fakat halk pis değildir.

Çetine dört tarafı dağ ile çevrilmiş bir çukur içinde ve Lofçen (Lovçen) dağı'nın hâkim olduğu bir sahadadır. Muntazam yolları, küçük evleri, büyük bir oteli, beş bankası, bütün daireleri toplayan hükûmet binası şehre medenî bir manzara, üçüncü dördüncü derecede bir Alman şehri zevkini veriyor.

Şâyânı nazar olan yerleri kırallarının mezarlarını muhtevî bir manastır ile bunun zirvesinde Danilo'nun mezarından ibâretedir. Kıralın sarayı müze haline ifrağ edilmiştir. Kapudan girince solda kıralın yazı odası gelir. Masanın üzerinde güzel bir hokka takımı duvarlarda bir çok silâh ve bir câmekânlı dolabda bizden alınmış bir çok bayrak, odanın muhtelif yer-

lerinde harbde delinmiş Karadağ bayrakları ve bir cam içinde Busatlı Kara Mahmud Paşa'nın kesilmiş başı²³, bir camlı dolabda Abdülhamid'in hediye ettiği sırmalı iki eğer vardır.

Bunun karşısında ve kapunun sağındaki oda kıralın ahaliyi kabulüne mahsus imiş. Ortada bir bilârd, duvardaki câmekânlarda kıralın elbisesi durur.

Bir koridorun nihayetindeki çifte nerdibandan yukarı çıkarken Sultan Abdülhamid'in hediye ettiği İstanbul manzaralı yağlı boya resimler görülür.

Üst katda solda altmış kişilik bir yemek odası, bunun yanında kıralın hususî yemek odası, cebhe üzerinde kıralın salonu, yanında büyük merasim salonu ve onun yanında kıraliçenin salonu ve kıralın yatak odası vardır.

Salonlar zevksiz ondokuzuncu asır eşyası ile doludur. Duvarlarda bütün hükümdarların imzalı imzasız resimleri, büyük kıt'ada Karadağ hânendânına ve âilei kıraliyeye âid yağlı boya resimler kıralın İstanbul'u ziyâretinde mihmandarı Turhan Paşa ve yaverlerle birlikde alınmış iki fotoğrafı göze çarpar. Kıralın yatak odasındaki demir karyola gayet sadedir. Büyük bir dolabda sıra ile ecnebi nişanları ve bu meyanda mecidî ve şefkat teşhir edilmektedir. Bu cebhenin karşısındaki odalarda kıraliçenin bilâhare Yugoslav kıralına tahsis olunan muhteşem yatak odası ve karyolası ve bu odanın yanında çocukların odaları gezilir.

Sarayın arkasındaki parkda üç cesim ağaç vardır. Nikola bunun altında icrâyı adâlet eder imiş. Sarayın bağçesi bugün millet bağçesidir.

Çetine'den İşkodra Gölü'nün kenarındaki Riéka'ya kadar muntazam, parâpeli fakat dar bir yoldan iniş pek hoşdur. Bu saha yeşildir. Riyeka fakir bir köydür. Buradan Podgoriça'ya kadar tadsız ve çıplak bir dağ yolundan gidildikten sonra Podgoriça ovasına inilir. Bu saha vasi' ve münbitdir. Podgoriça hiç bir hususiyet irâe etmeyen bir şehirdir. Burası sırf Arnavud olup Karadağ ile alâkası olmadığı halde Berlin Muahedesi ile bu küçük devlete bırakılmış idi. Büyük bir câmii ve oteli vardır. Buradan itibâren kışın çamurlu yazın tozlu bir ovoidan Arnavud hududuna doğru gelirken tozdan geçilir. Bu da harab bir kaimakamlık merkezi idi. Balkan Harbine takaddüm eden Arnavud isyânında ismi sık geçerdi. Arnavud hududundan itibâren evvelâ taşlık bir kısımdan geçildikten sonra sol tarafda büyük Malisyalılar²⁴, sağda üç kilometro mesafede İşkodra Gölü olmak üzere git gide münbit ve munis bir manzara arz eden yoldan İşkodra'ya varılır.

تیران - ابلجیات بوی اوزرین انا و دینک اسکی قلمدن *Pekela* به کیده ایلک ، کوبه قدر او طومورین
ایله جیقلمه بیلر . بورا ره اسکندر لیکله هب ایتیه اولان صحنه یاشانک تجیزه به بر تر پس موبورده . طایفه بکوسلر که
ارند مزینک جینه دیک قوسلر هوسه بر نظرده هله اید . کوبدن غایبه دیک بر بولک طایفه نرویه سنه
بولان قلمه جیقلمه . قلمده هره جامع وارده .

خاطرات ماضیه یه جانلاندن بران بولکله هر جیقلمه انا و دینک هاکیمزئ ناسین اوغورنغ قزای هاب ایدن قزایزئ
دوستورک موزون اولور ایدیم .

تیراندن استقوده به کیده بول جیتده ، اسکندر لیکه مسقط رأس اولام قزویا - آله هله ره صیه صیه
نیزارت ایدکیمز برکردن بری ایدی . برط قذون تیران اوده سنه دیکر جیتدن دراجقده . حاکم بولک بر طایفه
اوستی سنه قزویا و عهده دیده زبون اریمانلی اده سنه دونه دونه جیقلمه نه واریدن بو قلمه قلمه
ایچینه طومورین غایبه سنه انا و دینک اولان قزویا غایبه . طایفه سله . محلی اسلیمه یالارده ، سوتاقا قلدله نام
قزون و سقای بر شکل اید . طایفه و صاری بر بول ایل طایفه نرویه سنه کی کیناش کیمه سنه جیقلمه .
آنا و دینک لیکلایه بولک بر نرویه سلیم ایلک ال کورل طایفه نه لرین . اریمانلرده . جیتده نرویه نیکر
با عیلمه .

قزویانک خاشوشن *Pekela* دینله بر دیک قلمه موبورده . بورا به ره بوز ووه فقط دونه کیم لطافت
آرتان بر ایلومورین بولله جیقلمه . آشاغیده کی اوده انا و دینک ان غبته اقامتدند . قلمه بولک بر کویله
منزله سنه . بورانک منقده کی هم قزویا هم ره راج جیت طومورین اولدندن قوه العاده لطیفه .
Pekela دن بر دونه سنه آشاغیده بر ایلومورین او طومورین اوزرین کی بار قذون ملتری اکلایه اولان
بر کویله بری کور و جیت آشدن ایون کال قلمه ایل برن سلام و برن کوزمک اولدند کینز . نه بر دونه سنه ان
جیت یا سنه بر جیت هوسه یله جیت بر نرویه بزدن بر نرویه ایتیه کینز بر نرویه و بر نرویه قوه العاده
منور اولیلله بویاره یه صه ایلک ایون بول کوزمک ، بالیومورین طایفه صوبله فصل خدمت ایل کای بیلمدی .
بوی قاطمده جیتا عام . بولکله جیت هوسه آنا و دینک کی ملی عروک بر نرویه . صوبله ایل روضان
اولدین قلمه آرشی صورتیه (ضاد) دیدی . آنا و دینک بر نرویه اسلیمه صوبله طایفه نرویه مکرر . آنا و دینک
آنا و دینک هر طایفه قلمه طرفدن یله صوبه قلمه هر ره شاه اولورده . راج - تیران اوزرین بولان
ساقیدن هر کیتیزده او طومورین کی ترک بار یاشن کورن اهلای ایتیه قلمه نرویه بری سلاملا رازار . فقط
نه دن کیم دیکر سفارت او طومورین کیمه اصیت و بر نرویه . کیم بکر بر نرویه اهلای ، آنا و دینک هر ره

اسفندره - بوردا - قره طاغ

تبدیل آن اسفند در حدی نظم بر او طریقی بودی وارد . یا بختند در اج کید جاده دن فردا
استقامت صانع دودلوب بوشهر صاعده بر اولدودن هکده کینه بر وادین بولم دوام ایدیلر .
بروادی نیت و سبب معور اولدیلر کبی اطرافده کی طایفه آغا جلایله سوره در . این ساقیلک اهل طریقی
بر طریقی مفاقیب معوره دینله سیر به بر کوبه و ایدیلر . بولاس بد طریقی توفیق ملیدر . کربک
ای بر قوه سی وارد در . بولم دوام اید که بی طایفه معور قلوب کولریه نقادی اولدور
نظمی طایفه ندر اولدور بی طریقی معتم بر کوبی به واردیلر . بولکوبی آغاد اولدولت وجوده
کیردیلر آغاد نافعیت با سببه لرنددر . بولک همان لایحه صلیله قاضی محکم ایلده جب بر طایفه
ملیونی استقامت مانی بولکبلر . طایفه آنکه کیدت بولک لسه قهقهه اهل ایدر . این طایفه آنکه
ودیه ندر نیک کتار اولدن بو قصبه نیک هیچ بر وضعی بوقدر . جوارده کی جلایله طایفدن بریت
اولدور بر کتار کتار ادیبی . قیلدور اسکلی قطع سولری کولریور . دریه ندر بویجه بر مدی طایفه
آنکه دوام ایدت ذوق بر کتار کتار هکده نادریم ادوانه و ایدیلر . بولان اعتبار لطف بر کتار
بایلد . اسفند در عاتلک سلی مستط را اسی اولدن بر ساط کولریه کلایله اسفند در به حاکم
طایفه کولریه کتار بایلد .

[illegible]

بود و ادوات جفته بر صفیات او طوموسیل بودی تنظیم یار مطلقای فقط طار اولدیندن سکن بود متروک
 فخر بر بدستگاه جفته هم بر آن ترنگی هم ده باسه دوندیجی اولور .
 چتره طایغ حدودیه کیرجه هشت فقره نظردهس کوستر . طبرایم فقره اهای فقره . فقط طایغ بر سر
 جفته درق طایغ اید جورله بر فقره اجنبه و توفیق طایغ حاکم اولدین بر سام ده ده .
 تنظیم بودای ، کویک اولری ، جویک بر اولری ، نسه بانفسی ، چون دایره لری طریلان کلام بنایک
 ستره مدتی بر منظره ، اویچین در دینی در جوده بر آلمان ستره زوقن در سوره .
 شایه نظر اولان بر لری قرائنه فرارینی محوی بر ماستر ایله بودیک زوقه سنه دایچونک مزایه عیارتر .
 قرائک ساری موده طایغ اویچین . قیودن کیرجه حوله قرائک بایک ایلر سیکر باصرتک اوزر
 کوزی بر حقه طایغی دیوارلر بر صوره سلاج و بر جا مکانی طوللر بر دایچونک بر صوره بایرله ،
 اویچینک مختلف بر لری صریح کلمه قرائک طایغ بایراندی و بر جام ایچده بوشلک قرائک محمود بایراندی
 کلمه بایر . بر جامی طوللر بر عیالیک هده ایچیک صریح ایکی اثر وارده .
 برنک فایرینج و قیونک صاعده کی اویچین قرائک اهای بی قولن مضمون ایچمه . اویچوده بر بلور دو ،
 دیوارده کی جا نکا ندرده قرائک البسی طور .
 بر قیودن دیوارک مزایه کی جفته سز دایچونک یوقاری صفایک سلیان عبدالحیدر هده ایچیک استیون نظرده
 بایغلی بویا سیرلر کورلور .
 اوسته قایم حوله آتیه کسینک بر عیال اویچین ، بودیک باینده قرائک حقیقی عیال اویچین ، چیر اوزر قرائک
 حالونک بایرینج جویک مراسم حالونک و ادونک بایرینج قرائیکه حالونک و قرائک بایرله اویچین وارده .
 حالونک زوقن اویچین طایغ اید طرورده . دیوارلر سزک حالونک اویچین اویچین سزک
 جویک قیودن قرائک طایغ و طایغ قرائک طایغ بایراندی بویا سیرلر قرائک استیون بایرینج و حالونک طایغ
 بایراندی و یاورلر قرائک ایچمه ایکی قیودن قرائک طایغ بایراندی . قرائک بایراندی اویچینکی و بر قیودن قرائک
 سزک ده . جویک بر قیودن قرائک اید اجین قرائک و بر بایرینج مجیدی و سقفت تئیر ایچیک وارده .
 بر عیالیک قایم سزک کی اویچین قرائک طایغ بایراندی و یاورلر قرائک طایغ بایراندی و یاورلر قرائک طایغ
 و قیودن قرائک و یاورلر قرائک بایراندی و یاورلر قرائک طایغ بایراندی و یاورلر قرائک طایغ بایراندی .
 سزک آتیه سزک کی یارنده اویچین صیغ اویچین وارده . یقولا بودیک آتیه اجرای عدالت اید ایچمه .
 سزک صیغ سزک بیکون ملت یغیر سیر .

چندین استوره کولک کنایه که *Rakha* به قدر نظم و بازاری فقط طار بر بولون اینست
 یک خورده . بوسامه بیلدر . سه قا فیز بر کویدر . بولون بود غوریم به قدر طاق
 و بیلدر به طاع بولون کبدل کردن کلام بدو غوریم اووه سه ایندر . بوسامه و آس و بیلدر .
 بود غوریم هیچ به بولون ایندر . بود غوریم بر سر در . بود غوریم ایندر اووه اولون قره طاع ایله علاقه سی
 اولون حاکمه بر لبه معاهده سله بود کو چله دوله بر فاسه ایندر . بولک بر جامی و اولون وارده .
 بولون اعتبار آفیشیه طامورلی با زبیه طوری بر او وارون ارناود حد وینه طوغری کیکر که طون دن
 کیکر . برده خراب بر قافله مله مرکز ایندر . با فکان هر نه قدیم ایندر آناود عیالیه آس حیه کردی .
 یانود غوریم اعتبار اولد طامور بر حصدن کیکل کردن کلام صول طنده بولک مالیالار حاکمه اووه غوریم
 سافره استوره کولی اووه اوزره کینه کیم میند و مونس بر مظهر غصه ایندر بولون استوره بولدر

آولونیا - بران

اولونیا به کولک ایچون دراجدن حاکمه فرا بادن کیکر . دیکر و سیدلرله ده کور دیکم بوقه سوبه در
 اوزون بر طامور اساسی تشکیل ایدر . بران ایلدره آمریکالیک زراعت مؤسسه سی کور غور .
 بول اوزون بولان لوتنه سوجلی بر بر در . قونقره نیک طویلدن بولان قانچین بر اصب و بر در
 موزال اداسدن فیزی و وایلدر . بود مونس و نظم بر قهر در . و بر بولنی عمر با ش فیکلکی بر وانی
 مونس نه تنظیم ایندر بر ک سوفالینله انظامله سهرت بولان فیزی تا سب ایندر .
 اوزون مدت بول میند بر او وارده و ایدن و اینا لاندک استرا تیکری فیکلکدن و بومیان سرک
 ویرلاسی نیک تنظیم فیکلکله کیکر کلام اسن بر زبون ارمالین آسره بولن دونه ایلدرک اولونیا
 واصل اولور . اولونیا زده سنه قانیا قلعه بولان بر طامور انکرن بر سر در . فقط شاطره
 مکدر . لیان جوارن بیلر و بولارده اسرا بیل کاه فیکلک تشکیل ایندلی کلامت موقت بولک جالب ایندر اووه
 بولر آیرلوی فرا بر جوارن آنا عقیقه ایلد سولدرک موزه کاه ازاغ ایلدره دولدر . اسرا بیل کاه بولک
 حکومت موقت بر ایندر اسحققا ناموسی تعلیم ایلدر . آنا و بولک اعلان غصان ایلدلی میدان کور
 بر بولر کاه قونقره اوزنه طوسه نیک ایندر بر درنه کیکر و کیکر و آنا اسرا بیل کاه فیکلک
 کیکر فیکلک اولور . بولرک با نیک بولک اوی ده نصیب سلاطی اساسی کنا بولر و آتیمه ایل

آلودنیا به کله اجیده سبانه نگاه اولفده لوی . بو نفس ایشا و کوزلی بنا شهرت انکیز طرفه بوباید
 ابدلنکی اناده کیم یلیر نه اولفده اوله بائنه کی طبعیون جورله مرادیم جامی ده ظریف در .
 آلودنیاون عودنده آیدلوی طرفه لری و پویای مناسرتی کورده . بیانی زمانه عالم بوباید
 اوله کله بدکون قلده برانه کلده .
 شهره یا قلده شکره آریا و دلیاری دنله و صقیقه بلغاری آکدیان برات قلدهی بون غنله
 اودایه حاکم برو صقیقه پراختام برکنکده در . برات اکی طالع یا جلیزه شریکی اولرله
 منبره ، صقیقه اولان برانرا و شهریدر . اوره سحر اوزوم شری کلده در . اوزوم فوداده
 یا شاکت باید دینی کوری الان معبودر . شهرده کی اینله آسینه شاکت بولون وریوی
 علامه نه عانده اولون قوناغی حاجتک ندیشی خاطر لایقده در . شهرده لکی دکانه واردر . اویچیل
 بولله قلم چ صقیله . بوراره انکه برانکی کلای اجیلری طبع ایلک در .
 عودنه یه خیری ، لوتنه و قزایا بولله برانه دوندک . صقیقه آریا و دلیقه کی بولک زورلک
 اوندنه یا لیلک کبریلک زوغور اوزوم شرف ویره طبع جیت منابه طائر در .

دوبرو و نیک ساج

اشقودره طرفیلر دوبرو و نیک کبریکر اولکونه ده اوغرا وده . باره کیم بولون اولکونه حقه طایفه
 طایفه فقط نظم بر بولون صاط قد . اینلور . شهرک یا شوسدن کیم که ایلومولده کی ترلک
 باراغی کورن غنله الکذلی برا هزار ایلک برون برلرند قزلیقه رقه نظاره ده بولیلر . چایودنه
 ساطه اینلور . بوموقع غایت مونس و برخوس شطره در . صاع طرفه اسکی و طایفه بر قلم انفاض در
 اجینه یه طایفه اولر ، صولده کی نیرده اسماعیل یا شای عادی سولنه بر نایره اجیده بوغاسلادر
 طمندن اناسه یا ساندان اول . اوره ده کویک فقط طرفی بر بلاری تقیبت ایند رچتم دادنه
 لوفطه ، لوفاده برادکن و نایر . بولله عهر بر طریقت طبع کوزلکی دیک طرفه بوقهران شهر خلقت
 منانه ها کفیه آبرلیمه اجیه باید قلدی و کارلک طایفه ایلک انسانه عهره عیانده اوباندر موقع در .
 دوبرو و نیک کیمت اجوت بوردوان اعتباراً بولک مختلف دلربا منظره ر عهره انما در .
 بوردوان طایفه صقیقه حاکم دوز برسله اینلور بوردان یه برآز بولکنک لوفون طایفه حاکم
 در کلنور . لوفته طایفه حقیان بولک شریه حاکمه ناز و نه حال قدر بولکلور . بوردان کیم منظره کی کزلیک

آسانی قس قهار و ستر نه ارضی اید جور . قهار و آغز لر لیت نطفه سی بلک لطف .
 Risan و Castellano دن فکده ساحل ترک ایدرک نیت او وار دن یکمکدن حکم نکله
 ساحه کلنور . بوهالیده قهارن ایدله خلقت توانا لیت نطفه دقت جبه ایدور . راکوزده = دور دینک
 یاخوشی بول بر قات دهان لوز لیسور . ایدور و ملری دیوارله اور و سه قنقم بر بولون سترک ایچی ایلنور
 راکوز = دور و دینک ایی محافظه ایدله معظم و مستقیم بر قلعه ایچی بر ایلیان شهر . کرک ساحل کرک
 طایغ خنک سورله محاط اویسی عظیم بر قات دهان لوز لیسور . سورک فار صده ده ترس ایدرک بول اولدر و نیار
 یالیه خن بر آزار ایلروده دور و دینک لوزور . نامله تمامه کین بر انکی شهر ات ایدر .
 اصل دور و دینک بر قات ارض معروضه قالدیندن قلعه لک ایچدن کیم قال باقورده قالدیرمه اولدیه و
 آتار عقیق دن معدود نازک بر قیسی بقیلم ده بر لر نه نسبه کلدی یا لیسور . طایغ قنقم حقایق سوغا قلدر
 غایت طار هر دیوانلیدر . سترک ایچده کی ایچن سوغا قلدر نه طارور . قلعه لک اسکی قنک اولدر نه
 بنا اولدات بول طارده نلک اکین طری دکا نلره کولور . جوده کوزک بر قیسی بول بر کلیا *Spina*
 شیر اران و جهر بون دور نه اهل دکا نلک محیی اولدات آتی طرف دیرکله مزیه . اور نه سی آغیه و
 نلر قنقم دیوارک بول بر طایغ طرف بنا . بر آتار هانغ بعضیه بول بر کلیا . بلید یا سی و ده ها الموده
 رنن جهر لره اقامتگاه *Castellano* دن فکده کور طرده در .
 بوسر ایل فار صده غایت طایغ سوغا واردر . ایچی کر قی آتار فاندیه بول سوغا و بول مرمر
 نر دانه بوقاری قیلمده در . آتار آتار فاندیه آتار قنقم ایلر مهر در . بورایه معده کر لیه بور .
 یا سی فکدنلک محیی . ایچی شتر قدر محیی قنقم و اوز لر نه قنق اور و نر ایه . برده طایغ
 بر یا صیه بر ایلر دینک وار . غایت کیمه خیره سدن یه طر و بر لیه ایه . دیکر قنقمه اطرده یه کدیر
 کلنور . دیوار نه قنقمه اطرده کور و لیر . یا شلر طایغ طایغ صوغا قنقمه ایه . اور نه بر قیانه
 کور و لیر بر قیانه حکم بر آتار محیی ایلر و صودری باره باره ایدرک و کزه آتار ایه .
 بلید باره نلک آتار غایت خن بر غار بر و لوقطه یا لیه . یا سدن دکره نظارک وار .
 قلعه لک فار صده آوسر لیه . مجاریات بر ما سدن فاندیه بر نه ایلر محیی بقیسی اولدات هر در لوزم اراضی
 طایمی ایدرک اویسی بلک منشم . اقامتگاه بقیسی سوز بقه کالینور و لیه بلیور .
 دور و دینک نازک نلک *Loprum* آتار سی و قبله ارستورده فاقیلمه نلک اقامتگاه ایه .
 بر یا سی مشغوم عدا طلعه در .

۱۹۹۷-۱۹۹۸ سالی یازدهم . بک کینه دکلر . فقط ای تنظیم اوندور .
 دوبرونیک نومرد . دینیه یکی شهر کوزک و معبر اولمقله برابر آتا . خنقرون معدود دکلر . اص
 یان بیدارور .
 میده کس دوبرونیک کله اولدیفون (۱۹۹۷) کی یی زبارق ایدک . اوکلر دن کلر
 جیاده برتزه بایده . کورقک نرنا سنده کی قاسقاندک کینک . اقسام عکین ده . بوجورق
 باغلیک نفاسی ایلک مشهور (قانت الدن) نوقطه سنج بیک . بیکار . نوقطه بیک مرقطیلر
 حلوسید . دوبرونیکلک اصاقندری بیک نفس اولدینی کی بوزده پیکند ده بک ای حاضر لاسه ایل .
 دوبرونیکلک عودن ایدرک ای برنقارن اتری اولدورده شو فورک جوی شایر سده ایلن بره انکی
 یارک ایچ ایلکی اندک . قله بیکرجه بره جوده فیلرله نقارن ایدک . کارشورک نر نرکی کی کینه
 نرمانلی اولدورن بریول ایل قلمه وارده . کینه ، خراب بر ساه . اچنده اچیه بکینک اناشک
 وکلر برنک حاضرم نادر . بوانقاصه عین حشینه دوبریور . حاج خطیه ، کلیا خطیه ، ساعت
 قلمی ، حمام قلمی خطیه ، جنوز نرمانر قلالن د ۹۰ حرنه خیلس قلمه نرک شکرلن اناج ایل
 هرقله بقرسی کوریلور . قلمه نرک آرقس بولک طاقداره جوبرلر .
 جیادون اشقوده طریقله برانر عودن ایلک .

Avlonya - Berat

Avlonya'ya gitmek için Dıraç'dan sonra Kruya'dan geçilir. Diğer vesilelerle de gördüğüm bu kasaba sevimsizdir. Uzun bir çarşı esasını teşkil eder. Bir az ileride Amerikalıların zirâat müessesesi görünür. Yol üzerinde bulunan Luşne²⁵ sevimli bir yerdir. Kongrenin toplanması burasına tarihî bir ehemmiyet vermiştir. Muzakya ovasından Fiyeri'ye varılır. Bu da munis ve muntazam bir kasabadır. Vebriyonlu Ömer Paşa çiftliğini bir Fransız mühendise tanzim ettirerek sokaklarının intizamile şöhret bulan Fiyeri te'sis etmiştir.

Uzun müddet pek münbit bir ovada devamdan ve İtalyanların isticar ettikleri çiftliklerden ve bu meyanda Şevket Bey virilasının muntazam çiftliğinden geçtikten sonra eski bir zeytun ormanlığı arasından döne döne inilerek Avlonya'ya vasil olunur. Avlonya zirvesinde Kanita kalesi bulunan bir dağın eteklerinde bir şehirdir. Fakat tamamen sahilde değildir. Liman civarında binalar ve bu arada İsmail Kemal Bey'in teşkil ettiği hükûmeti muvakkatanın çalıştığı ev mevcuttur²⁶. Bu ev Apoloni (Apollonia) harabelerinden çıkarılan âsârı atika ile süslenerek müze haline ifrağ edilmiş ve duvarına İsmail Kemal Bey'in hükûmeti muvakkata riyâsetinden istifânâmesi ta'lik edilmiştir. Arnavudluğun ilânı isyân eylediği meydan güzel bir bağçe haline konularak ortasına Toskalığı temsil eden bir diyet heykeli dikilmiş ve altına İsmail Kemal Bey'in kemikleri nakl olunmuştur. Bağçenin yanında Süreyya Bey'in evi de nefis silâhları, eşyası, kitabları ve antıkası ile Avlonya'ya gelen ecnebilere ziyâretgâh olmakda idi. Bu nefis eşya ve güzel bina şehrin İngilizler tarafından bombardıman edildiği esnada kim bilir ne olmuştur. Ön yanındaki kiliseden çevrilmiş Muradiye Câmii de zarifdir.

Avlonya'dan avdetde Apoloni harabelerini ve Puyani manastırını gördük. Bizans zamanından kalma bu binada öğle yemeği yedikten sonra Berat'a geldik.

Şehre yaklaşırken Arnavud Belgrad'ı denilen ve hakikaten Belgrad'ı andıran Berat kalesi bütün azameti ile ovaya hâkim bir vaziyetde pür ihtişam yükselmektedir. Berat iki dağın yamaçlarında şehnişli evlerle müzeyyen, hususiyeti olan bir Arnavud şehridir. Ortasından Ozum (Osum) nehri geçmektedir. Üzerinde Kurt Ahmed Paşa'nın yaptırdığı köprü elân mevcuttur. Şehirdeki ebniyeler arasında müşârinileyhin bugün Vibriyoni âilesine âid olan konağı mazinin debdebesini hatırlatmaktadır. Şehirde yeni dükkânlar vardır. Otomobil yoluyla kaleye çıkılır. Burada eski bir iki kilise ecnebilere celb etmektedir.

Avdetde yine Fiyeri, Luşne ve Kruya yoluyla Tiran'a döndük. Cenubî Arnavudlukdaki büyük nehirlerin üzerine yapılan köprüler Zogo idaresine şeref verecek kıymeti mimâriyeyi hâizdir.

Dubrovnik Seyyahati

İşkodra tarikiyle Dubrovnik'e giderken Ülgün(Ulcinj)e de uğradık. Bar'a giden yoldan Ülgün cihetine sapınca dar fakat muntazam bir yoldan sahile kadar inilir. Şehrin çarşusundan geçerken otomobildeki Türk bayrağını gören halk elektrikî bir ihtizaz ile birden yerlerinden fırlayarak tezâhürde bulundular. Çarşudan sahile inilir. Bu mevki gayet munis ve bir kavis şekliindedir. Sağ tarafta eski ve harab bir kale enkas içinde yine harab evler; soldaki tepede İsmail Paşa'ya âdiyeti söylenen bir park içinde Yugoslavlar tarafından inşâsına başlanan otel, ortada küçük fakat zarif bir plajı tâkib eden rıhtım ve üzerinde lokanta, ufağ bir otel ve binalar. Bu hey'eti umumiye bir taraftan tabîî güzelliği diğer taraftan bu kahraman şehir halkının Osmanlı hâkimiyetinden ayrılmamak için yaptıkları fedakârlığın hatırası ile insanda hoş hissiyat uyandırmaktadır.

Dubrovnik'e gitmek için Buduva'dan itibâren yol muhtelif dilrûba manzaralar arz etmektedir. Buduva'dan dağa çıkdıktan sonra düz bir sahaya inilir. Buradan yine biraz yükselinelerek Lofçen dağı'na çıkan yola gelinir. Lofçen dağı'na çıkan yol şerid halinde ta zirvei cibâle kadar yükseliyor. Bu ürkütücü manzaralı güzergâhın aşağı kısmı Kataro (Kotor) şehri'ne isâl ediyor. Kataro ağzılarının manzarası pek latif. Risan ve Castelnovo (Herceg Novi)dan sonra sahil terk edilerek münbit ovalardan geçildikten sonra tekrar sahile gelinir. Bu havalide tesadüf edilen halkın tuvanalığı nazarı dikkati celb ediyor. Raguza'ya = Dubrovnik yaklaşıncaya yol bir kat daha güzelleşiyor. Uçurumları duvarla örülmüş muntazam bir yoldan şehrin içine iniliyor.

Raguz = Dubrovnik iyi muhafaza edilmiş muazzam ve muhteşem bir kale içinde bir İtalyan şehri. Gerek sahil, gerek dağ kısmının surla muhat olması azametini bir kat daha arttırıyor. Şehir surun haricinde de tevessü' ederek büyük oteller ve binalar yapılmış hatta biraz ileride Dubrovnik numara 2 namile temamilen yeni bir ikinci şehir inşâ edilmiştir.

Asıl Dubrovnik bir hareketi arza maruz kaldığından kalenin içinden geçen kanal bilâhare kaldırımla örtülmüş ve âsârı antikadan madud binaların bir çoğu yıkılarak yerlerine nisbeten yenileri yapılmıştır. Dağ kısmına çıkan sokaklar gayet dar merdivenlidir. Şehrin içindeki ikinci sokaklar da

dardır. Kalenin eski kanal üzerine bina olunan büyük caddesinin iki tarafı dükkânlarla doludur. Burada güzel bir çeşme, büyük bir kilise, Sponza tesmiye olunan ve Cumhuriyet devrinde asılzâdegânın mecmâi olan altı zarif direklerle müzeyyen, ortası açık ve nihayetinde duvarı büyük bir camlı zarif bina, bir az sağa dönünce büyük bir kilise, belediye binası ve daha ilerüde reisi cumhûrların ikametgâhı *Palais du Recteur* görülmektedir.

Bu sarayın haricinde gayet zarif sütunlar vardır. İçeri girince alt katda yine büyük sütunlar ve büyük mermer neredibinle yukarı çıkılmaktadır. En alt katda iki karanlık oda mevcuttur. Buraya mumla giriliyor. Siyasî maznunların mahbesi. İçine beşe kadar mahbus konulur ve üzerlerine kapı örülür imiş. Yerde taşdan bir binacık yer ile bir delik var. Gayet küçük penceresinden yiyecek verilir imiş. Diğer karanlık oda da yine mücrimlere mahsus. Duvarında tazyik âletleri görülmüyor. Başlarına damla damla su akıtılır imiş. Ortada bir kapak görülmüyor. Mahbusinin katilden sonra bir âleti mahsusa ile vucudları parça parça edilerek denize atılır imiş.

Belediye dairesinin altında gayet ferah bir gazino ve lokanta yapılmış, yanından denize nezâreti var. Kalenin haricinde Avusturya - Macaristan zamanından kalma büyük ağaçlı bağçesi olan her türlü levâzımı istirahatı câmi emperyal oteli pek muhteşem. Akşamları bağçesinde muzıka çalınıyor ve yemek yeniyor.

Dubrovnik'in karşısındaki Lokrum adası vaktiyle Arşiduk Maksimiliyen'in ikametgâhı imiş. Burası meş'um addedilmektedir.

Lapad şehrin plajıdır. Pek geniş değildir. Fakat iyi tanzim olunmuştur. Dubrovnik numara 2 denilen yeni şehir güzel ve mamûr olmakla beraber âsârı atikadan madud değildir. Asıl liman buradadır.

Hamidiye gemisi Dubrovnik'e gelmiş olduğundan (14 Haziran 1937) gemiyi ziyâret etdik. Öğleden sonra civarda bir tenezzüh yaptık. Körfezin müntehasındaki kaskatlara gitdik. Akşam yemeğini de yine bu körfezde balıklarının nefaseti ile meşhur (Tant Ellen) lokantasında yedik. Bu kibar lokanta yemek meraklılarının malûmudur. Dubrovnik'in istakozu pek nefis olduğu gibi burada yediğimiz de pek iyi hazırlanmış idi. Dubrovnik'den avdet ederken iyi bir tesadüf eseri olarak şöförün yolu şaşırması bize(i) Eski Bar'ın içine isâl etti. Kasabaya girince bir çok feslilere tesadüf ettik. Çarşunun nihâyetindeki geniş neredibanlı uzun bir yol ile kaleye vardık. Geniş, harab bir saha. İçinde ancak bekcinin ikametgâhı olan bir tek sağlam bina var. Bu enkas yığını haşyet veriyor. Câmî yıkılmış, kilise yıkılmış, saat kulesi, hamam kısmen yıkılmış, Ceneviz zamanından kalan ve 93 Harbinde

yıkılmış kalenin sukutunu intac eden sarnıcın bakiyyesi görülüyor. Kalenin arkası büyük dağlarla çevrilmiş.

Buradan İşkodra tarikiyle Tiran'a avdet eyledik²⁷.»

NOTLAR

1 Mehmed Reşad'la Vahideddin'in Mabeyn Başkâtıblığını yapan Sedâret Müsteşarı Ali Fuad Türkgeldi (1867-1935), bir çok eser kaleme almıştır: *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiye, Ma'ruf Simalar, Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiye, Görüp İştiklerim*. Biyografisi için bk. Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara, 1949, s. VII-VIII.

2 *Rio De Janeiro Hatıraları; Mondros ve Mudanya Müttarekelerinin Tarihi* (Ankara, 1948) adlı iki eseri vardır.

3 Bk. *Tiran elçiliği*, s. 3.

4 Bk. *Tiran elçiliği*, s. 3.

5 Bk. *Tiran elçiliği*, s. 3.

6 Bk. *Tiran elçiliği*, s. 3.

7 Bk. *Tiran elçiliği*, s. 4.

8 Bk. *Tiran elçiliği*, s. 5.

9 Bk. *Tiran elçiliği*, s. 5-6.

10 Arnavudlukda efendi tâbiri kullanılmadığı halde, Musa Efendi diye yadedilirdi. İşkodra ağalarından olup Osmanlı hâkimiyeti devrinde İşkodra vilâyeti evkaf memurluğunda bulunmuş, Arnavudluğun bir Osmanlı şehzâdesinin idâresi altında olarak imparatorluğa merbut kalmasına çalışmış, hattâ İşkodra'da Arnavut bayrağını indirerek yerine Türk bayrağını dikmiştir. Avusturya işgali zamanında da İşkodra'da hizmet etmiş, istiklâlî müteâkip nezâretlerde bulunarak nihayet Arnavudluğun son dâhiliye nâzırı olmuşdu. Malûmatı ibtidâî, zabtu rabtta, siyasî hasımlarını iskâtta kudret sâhibi bir nâzır, daha ziyade iyi bir polis müdürü idi. Sonradan Tiran'dan firar ederek İstanbul'a iltica etmiştir.

11 Hikmet Bey Delonya, meb'usan ikinci reisi idi. Mekteb-i Hukuk'dan mezundur. İlânı istiklâldenberi muhtelif vazifelerde bulunmuş, medeni kanun Adliye nâzırlığı zamanında yapılmıştır. Arnavudluğun ileri gelen hatiblerinden olduğundan meb'usanda faal bir mevkii vardı. Kırılın adamlarından ve Abdurrahman Ağa'nın tarafdarlarındandı. Bir çok meb'usları alarak Türk sefâretine gider, memleketin ahvali hakkında Âli Fuad Türkgeldi'yi tenvir etmeyi itiyat edinmiş bir muhib idi. Dostluğunu İstanbul'a ilticasından sonra da devam ettirmiştir.

12 Balkan harbinden evvel Mekteb-i Hukuk'da tahsil ile müddeiumumi muavini olmuş, ilân-ı istiklâli mütâkip Arnavudluğa giderek bir çok nezâretlerde, başvekâlette dirijantlıkta bulunmuş, Zogo'nun kiralılığından sonra da yine nâzır ve nihayet baş müfettiş mevkiine gelmiş idi. İtalyan tarafdarı olamaması sebebiyle halk tarafından sevilmezdi. İtalyan işgalini mütâkip Adliye nâzırı sıfatıyla eski arkadaşlarının emval ve emlâkinin hazine dair kanun tanzim eylemesi de seciyesizliğinin bir mişâlidir. Yunan-İtalyan harbi esnasında cephede bomba isabet ederek öldüğü ilân edildi ise de, Arnavudlar tarafından katledildiği şüphesizdir.

13 Arnavudlukda dahili işlerde kiralıdan sonra en kudretli şahıs mebus Abdurrahman Ağa idi. Hükûmdarın lâlâsı olan bu adam, padişah diye yadettiği Zogo'nun tahsili zamanında İstanbul'da bulunarak memleketimizi öğrenmiş, ümmî fakat gayet kurnaz, temsil kabiliyetini haiz idi. Zayıf türkçesi ile siyasi meseleler hakkında mütâlaalar yürütür, umumî ahvalden vukuf ile bahsederdi. Kırılın mu'temini ve dahili siyasette has müşaviri olduğundan buna muhâlefet eden nâzırlar mevkilerinden emin olamazlar idi. Her gün muntazaman kahveye çıkar, bir çok meb'uslar ve iş sahibleri etrafını alırlar, vakitli vakitsiz kiralın yanına girmek selâhiyetini haiz olduğundan, duyduğunu, işittiklerini efendisine arz ederdi. Tiran'daki harem ve selâmlıklı evi ve ramazanda iftarı açık idi. Âli Fuad Türkeldi ile dostluğu derin olup, sefârethâneye devam eder, Türk sefirini eyinde harem dairesinde kabul ederdi. Ziyâretlerini İstanbul'da da devam ettirmiştir.

14 Son Maarif nâzırı Abdurrahman Bey Debre, Mekteb-i Mülkiye'dan birincilikle çıkdıktan sonra muhtelif hizmetlerde bulunarak Fâtih Belediye Müdürü olmuş, Zogo'nun Yugoslavya'dan avdetini mütâkip Tiran'a giderek mühim nezâretler işgal etmiştir. İsmi, Edhem Toto hâdisesine karışmıştır. Türkçeyi pek güzel yazar ve memleketimize manevî rabıtalılarını muhafaza ederdi. Dostluğunu İstanbul'a geldikten sonra da devam ettirmiştir.

15 Hafız Cemal İstanbul'da iken Debreli Fuad Bey'in pederi İsmail Paşa'nın imanı ve Başkımçıların ileri gelenlerinden biri idi. Bâb-ı meşihatta da bir vazifesi vardı. Zogo'nun mevkii sağlamlaştıkdan sonra Abdurrahman Bey Debre ile Tiran'a giderek a'yan, meb'us, evvelâ sarıklı, sonra kalpaklı, nihayet şapkalı olmuştur. İşgali mütâkip İtalya'ya nefyedilmiştir.

16 Şevket Bey Virilası, Arnavudluğun en zenginidir. Elbasan'da büyüknüfuzu vardır. Balkan Harbinden evvelki Osmanlı meb'usasında, istiklâli mütâkip vekillikde, başvekâlette bulunmuş, kızını Zogo'ya nişanlamış idi. Zogo devlet reisliğini tasarlayınca nişanı iade ettiğinden kızını Cemil Dino'ya nikâh etmiştir. Bu suretle hükûmdarla araları açılmış idi. Fakat paraya ve ikbale düşkün olduğundan aleni muhasamaya kalkışmayarak yine kendisini meb'us seçtirmiştir.

17 Hristiyan olan Arnavudlardan İşkumbi'nin kuzeyindekiler katolik ve güneyindekiler ise, ortodokstur. 1939 da yapılan sayıma göre, Arnavudluğun nüfusu 1.037.000 idi. Bunun % 69 u müslüman, % 20,5 i ortodoks ve % 10 u katoliktir.

18 İškodra ovası.

19 Buğatlı veya daha sonra «İškodralı-zâdeler» namıyla şöhrat bulan bir âile. Fâtih devrinden 1831 senesine kadar Osmanlı devletince Arnavudluğun hâkimi olarak görevlendirilmişlerdir. Arnavudluk hâkimleri diye de adlandırabileceğimiz bu âile hakkında 1897 de İškodra'ya maliye müfettişi olarak giden Ali Emiri Efendi'nin şu eserine bk. *İškodra Vilâyeti Şairleri*, Millet Ktp. Ali Emiri, Tarih, Nr. 1190 (makaleler ve ilâveler). Ayr. bk. C.D. Milakoviç, *Storia del Montenegro*, trc. G.A. Kaznaciçtra, Raguse, 1877, s. 80 v.d., 133 v.d.;

157 v.d.; H. Hecquard (Fransa'nın İşkodra konsolosu), *Histoire et Description de la Haute Albaine ou Guégarie*, Paris, 1859, s. 23 v.d., 433 v.d., 454. Şu teze bk. Ekrem Uykucu, «Buşatlı veya İşkodralı-zâdeler Ailesi», Tarih Sem. Ktp. Nr. 652 (çağdaş kaynak ve belgelere baş vurulmuştur).

20- Buşatlı âilesine adını veren Buşat kasabası, Drin nehri kıyısından İşkodra'ya 12 Klm. mesafededir. Ali Emiri'nin maliye müfettişi olarak İşkodra'da bulunduğu sırada (1897), eski nüfusunu kaybetmiş 700-800 haneli bir kasaba idi. Bk. *İşkodra Vilâyeti Şairleri*, s. 3.

21 Buşatlı âilesinin sonu olan Şerifi Mustafa Paşa (ölm. 1860) nın Kütahya Mutasarrıfı Hüseyin Paşa ile evli kızı olabilir.

22 İşkodra'da Tabakhane mahallesinde inşa ettirdiği bu zarif câmii (inşası: 1187=1773) Ali Emiri de görmüştür, *aynı eser*, s. 2.

23. Mehmed Paşa'nın ikinci oğlu olup Buşat'ta doğan Kara Mahmud Paşa, devlete isyân etmiş, 1796 da Karadağ üzerine yaptığı seferde Piyalo Pavloviç tarafından yakalanarak başı kesilmiş ve bu baş Çetine'ye götürülmüştür, bk. Milakoviç, *aynı eser*, s. 160 v.d., Hecquard, *aynı eser*, s. 445. Ayr. bk. Halil Nuri, *Tarih, Türk. Yazm. İnkilâp Ktp. M. Cevdet, Nr. O, 111, 122/b v.d.*, Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, Ankara 1960, s. 189; M. Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî*, IV, 328. Devlet, Kara Mahmud Paşa'nın ölümünden memnun olmuş görünüyor. Nitekim, onun ölümü hakkında arz edilen mektup telhis olunduktan sonra, sadır olan 11 Rebiülâhîr 1211=24 Ekim 1796 tarihli hatt-ı hümayûnda «*manzurum olmuştur, hazzettim*» denilmektedir, bk. Başvekâlet Arşivi, Hatt-ı hümayûn tasnifi, Nr. 8831.

24 İşkodra'ya bağlı nahiyelere verilen ad.

25 Luşniye olacak.

26 Osmanlı meb'usu olup Arnavut isyanını teşvik eden İsmail Kemal Bey, 18 Ocak 1912 de Meclis-i meb'usan'ın feshi üzerine Avrupa'ya kaçmış, Balkan Harbi esnasında, Avlonya'da Arnavudluk istiklâlini ilân etmiştir (28 Kasım 1912).

27 Bize Tiran elçiliğinin bir kısmını neşretmek müsaadesini veren Âli Fuad Türkgeldi'nin yeğeni sayın Gülbün Türkgeldi'ye burada teşekkürü bir borç bilirim.